

यसभित्र

रामशरण दर्नालको अनुसन्धानमूलक विशेष लेख

घुमन्ते जातिको अनौठो वाजा

विनायो र मुर्चुङ्गावादकको कथा

लोकवाजा बजाउने र बजाउने तरिका

वाजाको आवाज

नेपाली लोकबाजा संग्रहालयको औचित्य

नेपालका विभिन्न जनजातिहरूका अनेकन संस्कृतिहरूमा विविध खाले बाजाहरूको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ । पश्चिमी संस्कृतिको प्रभावले हाम्रो संस्कृतिमा आएको विकृतिगै ती संस्कृतिमा प्रयोग हुने बाजाको निर्माण र प्रयोग घट्दै गएको छ । कुनै कुनै प्राचीन बाजा त यति दुर्लभ भइसकेका छन् कि तिनीहरूको एक भत्को पाउन विदेशी संग्रहालय धाउनु पर्ने बाध्यता छ ।

नेपाली लोक बाजाहरू लोप हुने क्रम जारी भएकोले अहिलेसम्म प्राप्त गर्न सकिने बाजाहरू संग्रह गरी भविष्यको पुस्तालाई सुम्पने मूल उद्देश्य लिई नेपाली लोक बाजा संग्रहालय को गठन भएको हो । यसै संग्रहालयको प्रयासमा प्रकाशित बाजा को उद्देश्य नेपाली लोक बाजाको वारेमा जनमानसमा चेतना जगाउनु र तिनका महत्त्वबारे प्रकाश पार्नु रहेको छ ।

सांस्कृतिक दृष्टिकोणले विश्वमै अति धनी देशको रुपमा परिचित हाम्रो देशमा वर्तमान अवस्थामा हाम्रो आफ्नोपनको पहिचान गराउने कतिपय हाम्रा अमूल्य निधिहरू लोप हुँदै जाने अथवा तिनमा विकृति आउने क्रम तीव्रतर गतिमा देखा परिरहेको छ । कतिपय कारणहरूले गर्दा नेपालको विभिन्न भू-भागका विभिन्न जनजातिहरूले बजाउने लोक बाजाहरू पनि क्रमशः लोप हुँदै जाने क्रमहरू देखा परिसकेका छन् । यस परिस्थितिबाट चिन्तित केही व्यक्तिहरूले यसो हुन नदिन आफ्नो कर्तव्यकै रुपमा लिई यसलाई संस्थागत र संगठित रुपमा अधि बढाउनु पर्छ भन्ने मान्यतानुरूप गठन गरिएको नेपाली लोक बाजा संग्रहालयले आफ्ना कार्यक्रमका उपलब्धि र अनुभवबाट जनतासँग अन्तरक्रिया गर्नका लागि एउटा पत्रिका नियमित रुपमै प्रकाशित गर्नु आवश्यक छ भन्ने ठहर गरी यो प्रकाशन शुरु गर्न थालेको छ ।

एउटा बच्चा हुर्कन उसको अभिभावकहरूको माया ममताको जसरी आवश्यकता हुन्छ, त्यसरी नै भर्खर एक वर्ष मात्र पूरा भएको यो नेपाली लोक बाजा संग्रहालयलाई हाम्रा समस्त पाठक वर्गले आफ्नै बच्चाको रुपमा हेरिदिनु हुनेछ भन्ने अपेक्षा हामीले गरेका छौं । यसलाई बचाउन एउटा जिम्मेवार नागरिकको कर्तव्यकै रुपमा लिइदिनु भएमा यो बच्चा छिट्टै आफ्नो बामे सराइवाट टुक टुक हिँड्न सक्ल र सक्षम हुने कुरामा संदेह छैन । अतः हाम्रा समस्त पाठक वर्गले बच्चा रुपी यस संस्थाको अभिभावकको भूमिका निर्वाह गरिदिनु हुनेछ भन्ने आशा एवं भरोसा लिएका छौं ।

नेपाली लोकबाजा

बनाउने र बजाउने तरिका

रामप्रसाद कँडेल

दिनानुदिन भित्रिदै गएको पश्चिमी आधुनिकताले हाम्रो लोक बाजालाई पनि प्रभाव पारेको छ । आधुनिक विद्युतीय बाजाहरूको प्रयोगले हाम्रा गीत-संगीतमा लोक बाजाको प्रयोग घट्दै गएको छ । प्रयोगमा आएको कमी संगसँगै लोक बाजाहरूको निर्माणमा पनि शिथिलता आएको छ । अझै कति त लोप नै भइसकेको छैन । त्यस्ता बाजाहरूको निर्माण विधि र बजाउने तरिकाको संक्षिप्त चर्चा प्रस्तुत छ :

शंख : शंख प्राचीन बाजा हो । मंगल कार्यमा दोहोरो बजाइन्छ भने शव यात्रामा एकोहोरो रूपमा बजाइन्छ । समुद्रमा पाइने शंखे कीराबाट यो प्राप्त हुन्छ । ब्राम्हण तथा क्षेत्रीहरूले हरेक देवकार्य तथा पूजा-अर्चनामा यो बजाउनु अनिवार्य जस्तै हुन्छ ।

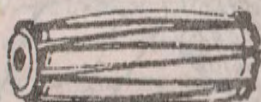
तिनिमुनी : यो बाजा भजन-कीर्तनमा बजाइन्छ । यो फलामबाट बन्दछ । फलामको रडलाई त्रिभुजाकार बनाएर फलामको सानो

रडले ठोकेर बजाइन्छ । काठमाण्डौंका भजन समूहमा यो ज्यादै प्रचलित छ ।

खैजडी : पश्चिम पहाडी भेगमा ब्राम्हण तथा क्षेत्रीहरूले रामायण लगायतका भजनहरूमा यो बाजा बजाउँछन् । सानो काठको गोलो फ्रेमलाई गोहोरोको छालाले मोरेर बनाइन्छ । खैजडी एउटा हातले समाएर अर्को हातले ठोकेर बजाइन्छ ।

मादल : यो बाजा नेपालको सबै ठाउँमा बहु प्रचलित छ । प्रायः सबैजसो जातिहरूले यो बाजा बजाउँदछन् । बजाउन राम्रो र जता सुकै पाउने तथा सुमधुर ध्वनि नै यो बाजाको विशेषता हो ।

बाँसुरी (बाँस) : बाँसको पातलो हाँगोलाई छेडेर सात वटा प्वाल पारेर बनइन्छ । एउटा प्वालबाट फुक्ने र दुवै हातको तीन-तीन औँलाले छोप्दै-छोड्दै यो बाजा बजाइन्छ । विशेषतः

पहाडी, तराई भुभागमा गोठालाहरूले मन्त्र मुग्ध हुँदै बजाउँदै रनबन नै मोहित बनाउँछन् ।

बाँसुरी (काठ) : लौरो जस्तो काठलाई प्याल पारेर खोक्रो बनाई बाहिरबाट प्याल पारेर यो बाजा बनाइन्छ ।

करताल : काठको २ वटा टुकालाई खोपेर बीचमा काँसका २-२ वटा पाता राखेर एकापट्टी ४ औंला राख्ने र अर्कोपट्टी बूढी औंला राख्नेगरी दुवैलाई ठोकेर बजाइन्छ । करताल एकाग्र भै बजाउँदा भजनमा रोचकता थपिन्छ । विशेषतः तराई क्षेत्रमा यो बाजाको बढी प्रचलन छ ।

भाल : काठको पातलो पट्टीमा ठाउँ ठाउँमा खोपेर त्यसमा २/२ वटा काँसको गोलो पाता राखेर ठोकिन्छ । २ वटा हातले दुवैतर्फ समातेर हल्लाएर तालबद्ध गरी बजाइन्छ ।

घण्टी : दैनिक पूजा-पाठमा प्रयोग गरिन्छ । सानो तथा छिटो-छरितो हुने भएकोले सबै पुजामा यसको प्रयोग अनिवार्य जस्तै हुन्छ ।

फ्ये गं (हावा घण्टा) : यो बाजा प्यागोडा शैलीका नेपाली मन्दिरहरूमा चारैतर्फ छानामा झुण्ड्याएर राखिएको हुन्छ । मन्दिरको मुख्य देवदेवीको मंत्रद्वारा अभिमन्त्रित गरी यो फ्ये गं राखिएको हुन्छ । हावा चल्दा ती घण्टीका पाताहरू हल्लिएर मन्दिर परिसरमा सुमधुर धुन गुञ्जन भैदिन्छ ।

मुरली : बाँसको हाँगालाई सात वटा प्याल पारेर एक छेउबाट फुकेर बजाइन्छ । स्वर बाजामा यो सरल छ, शाश्वत छ । यो बाजा ग्रामीण क्षेत्रमा प्यारो छ ।

भाइल : भाइल काँसबाट बनेको हुन्छ । यो बाजा उदयपुरतर्फका चौधरीहरूमा प्रख्यात छ । बड्की नाच, धामी नाच, चोरकाछी नाच तथा बिहेमा यो बाजा बजाइन्छ ।

डाँफ : यो बाजा काठको फ्रेमलाई बाखाको छलाले मोढेर मयूरको प्वाँख राखेर आकर्षक बनाइन्छ । चितवनका चौधरीहरूमा यो बाजा प्रचलित रहेको पाइन्छ । विभिन्न उत्सवमा यो बाजा बजाइ सामूहिक नृत्य समेत गरिन्छ ।

ठेकारा : चितवनका चौधरीहरूमा यो बाजा प्रचलित छ । महावीर झण्डा नाच लगायत अन्य पर्वमा यो बजाइन्छ । भैल्लर जातको काठको हाँगाबाट यो बाजा बनाइन्छ र एक आपसमा तालबद्ध गरेर ठोकेर बजाइन्छ ।

ध्यालिङ : नेपालका बौद्ध लामाहरूले गुम्बाहरूमा प्रार्थना तथा अन्य उत्सवहरूमा यो बाजा बजाउँछन् । सहनाई जस्तै फुकेर बजाउँदा यो ज्यादै आकर्षक हुन्छ । यसलाई दुई

जनाले बसेर बजाउनु पर्छ ।

बय् : यो बाजा छोटो मुरली जस्तै हुन्छ । बय् काठमाण्डौका नेवार किसानहरूको लोकप्रिय बाजा हो । काठमाण्डौका हरेक पर्व उत्सवमा देव-देवीका मन्दिर, चैत्यहरूमा बजाउँदै घुम्दा अति आकर्षक देखिन्छ ।

ढ्याङ्ग्रो : खोक्रो काठलाई दुवैतर्फबाट छालाले मोडेर बेतको लौरोले ठोक्दा तीव्र स्वर निस्कन्छ । धामी-भाँकीले यो ढ्याङ्ग्रो बजाई देवता बसेर रोगीहरूलाई निको पारिन्छ । यस अलावा अन्य पूजा-अर्चनामा समेत यो बाजा प्रयोग हुन्छ ।

ट्याम्को : पंचेबाजा समूहमा यो बाजा पर्दछ । कम्मरमा बाँधेर दुवै हातले सानो गजोले ठोकेर बजाइन्छ । दमाई जातिहरूले यो बाजा मंगल उत्सवमा अफ थप आकर्षण सहित बजाउँछन् ।

डमरु : यो ठूलो डमरु लामाहरूले मंत्र उच्चारणका साथ विस्तारै विस्तारै बजाउँछन् । लामाहरूको स्तर अनुसार यस्ता डमरुहरू सानो र ठूलो हुन्छन् ।

खैंजडी (मगर) : मगर जातिहरूको कौरा, चुड्का तथा अन्य पर्वहरूमा र नृत्यहरूमा सामूहिक रूपमा बजाइन्छ । ब्राम्हणहरूको भन्दा यो खैंजडी केही ठूलो हुन्छ । यसलाई गोहोरोको छालाले मोढेको हुन्छ । एक हातले समाई अर्को हातले ठोकेर बजाइन्छ ।

चाँप : चाँप खुट्टामा बाँधेर नृत्यमा नाचिन्छ । नृत्यको चालमा खुट्टाले आफैँ छमछम बज्दछ । नृत्यलाई रोचक बनाउन यो बाजा अति सहायक छ ।

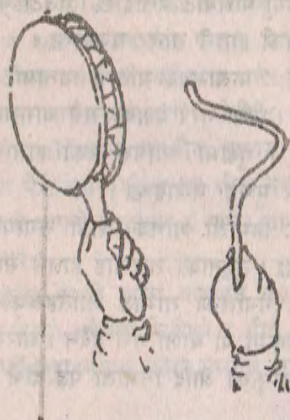
काडलिङ : योगी तथा भाँकीहरूको तिघाको हाडलाई विशेष तान्त्रिक विधिद्वारा निकालेर अभीष्ट मंत्रद्वारा अभिमंत्रित गरेर काडलिङ बनाइन्छ । यो विशिष्ट तान्त्रिक पूजाहरूमा बजाइन्छ ।

डमरु : दुवै तर्फ छालाले मोडेर २ वटा तनामा टुप्पामा ठोस पारेर हातले बीचमा समाई हल्लाएर बजाइन्छ । नाटघेश्वर शिवको प्रिय बाजा डमरु हाम्रा देवस्थल तथा अन्य पूजा-अर्चनामा बजाइन्छ ।

आरबाजा : गन्धर्वहरूको यो परम्परागत बाजा हो । यसका तारहरूलाई औलाले कोट्याएर बजाइन्छ । सारंगीभन्दा पहिला गन्धर्वहरूमा यो बाजा प्रख्यात थियो ।

सारंगी : चार वटा तारलाई गजोले रेटेर यो बाजा बजाइन्छ । यो गन्धर्वहरूको प्रभुख बाजा हो ।

एकतारे : एउटा खोक्रो काठमा लामो लौरो जोडेर एउटा तार राखी एकतारे बजाइन्छ । योगी वैरागीहरूले यो बाजा ध्यानपूर्वक बजाई भजन गाएर स्वर्गीय आनन्द महसुस गर्दछन् ।

तिन्छु : बौद्ध भजन तथा चर्या नृत्यहरूमा यो बाजा बजाइन्छ । यो बाजा काँसबाट बनाइन्छ र दुवैलाई तालबद्ध ठोकेर बजाइन्छ ।

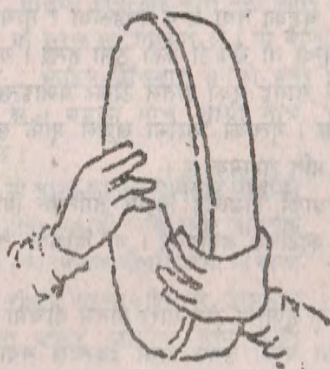
बज्रघण्टा : बुद्ध धर्मावलम्बी, बज्रयानी तथा महायानीहरूले पूजा अर्चना गर्दा यो बज्रघण्टा बजाई अर्चना गर्छन् ।

विनायो : किराँत जातिहरूको यो प्यारो बाजा हो । विनायो बाँसबाट बनाइन्छ । एउटा भाग मुखमा च्यापेर अर्को हातले तानेर बजाइन्छ ।

मुर्चुङ्गा : फलामको मसिनो पाताबाट यो बाजा बजाइन्छ । प्रायः गरेर देशका सबै भागमा यो बाजा बजाइन्छ । मुखमा च्यापेर अर्को हातले तारलाई कोट्याएर मुर्चुङ्गा बजाइन्छ ।

टुङ्ना : हिमाली भागका शेर्पा लगायत अन्य हिमाली जातिहरूमा यो बाजाको प्रचलन छ । टुङ्नाको तारलाई हातले सानो काठको पट्टीले कोट्याएर बजाइन्छ ।

डम्फू : नेपालका तामाङ जातिहरूको प्रमुख बाजा हो । विवाह लगायत अन्य चाडपर्वहरूमा यो बाजा नभै हुँदैन । घोरलको छाला र कोइरालोको काठबाट बनाउनु पर्दछ । डम्फूको आदि निर्माता पेड दोर्जे हुन् भनिन्छ ।

घडीघण्टा : घडीघण्टा काठमाण्डौको किलागलको तानाकीसीको जात्रामा मुख्य रूपमा बजाइन्छ । अन्य चाड-पर्व तथा जात्राहरूमा पनि यो घडीघण्टा काठ वा बाँसको गजाले बजाइन्छ ।

घँघला : घँघला साना साना घण्टाहरूलाई यौटा साइलो वा पेटीमा बाँधेर झुण्ड्याइन्छ र विशेषतः धामी भाँक्रीले दोकाँदै बनाएर देवता चढ्नुपूर्व लगाई काम्दछन् ।

भयाली : यो काँसबाट बन्ने बाजा हो । दुवै भयालीलाई ठोकेर बजाउँदा बडो सुमधुर स्वर निस्कन्छ ।

छुस्या : यो मध्यम प्रकारको काँसको बाजा हो । यो दुवैलाई ठोकेर बजाइन्छ । काठमाण्डौको पर्व उत्सवहरूमा यो बाजा बजाइन्छ ।

म्वहाली : यो उपत्यकामा कुस्ले, जोगीहरूले बजाउने बाजा हो । सात वटा प्याल माथि तथा तल एक वटा प्याल भएको हुन्छ । काठको घुमाउरो म्वहाली सबैभन्दा पुरानो मानिन्छ ।

घुमन्ते जातिको अनौठो लोकबाजा

प्रकाशजंग कार्की

करिब १४/१५ वर्षअघिको कुरा हो । म जनकपुरको यात्रामा थिएँ । एक दिन साँभ पख जनकपुरस्थित जानकी मन्दिर घुम्न गएको थिएँ । मन्दिरको वरपर घुमिसकी मूलद्वारबाट निस्कदै थिएँ । अचानक एउटा करुण स्वरमा गाइएको गीतले मेरो दुवै कानलाई स्पर्श गरे । म एकैछिन् उभिएँ । कसले र किन यसरी गाएको रहेछ भनेर सोच्न थालें । म मूलद्वारको उत्तरतर्फ कनाबाट संप्रेषित सो आवजतर्फ लागें । केहीवेर करिब २५/३० वर्षको दुब्लो, आँखा धसिएका, एकजना अन्धो माग्ने स्थानीय भाषामा गीत गाइरहेको थियो । पूर्ण रूपले उसका गीतको अर्थ त मैले बुझ्न सकिन तर गीत-संगीत र त्यसमा मैले बुझ्ने केही शब्दको अर्थका भरमा उसले आफ्नो अन्धोपन र मागेर खानु पर्ने विवशताको गाथा गाएको हो भन्ने कुराको निधो गरें ।

उसले गाउन छोडेपछि मैले यसरी गाउन र यो बाजा बनाउन कहाँबाट, कसरी सिकेको ? भन्ने प्रश्न गरें । बाजा बजाउन उसले घरेबाट सिकेको र गीत गाएर माग्ने अनि पेट पाल्ने उसको पारिवारिक पेशा रहेको कुरा मतर्फ नहेरी माग्नेले भन्यो र पुनः पूर्ववत गाउन थाल्यो ।

म गायकको अनुहारमा व्यक्त भावहरू उसको निधारको खुम्चाइ र कहिल्यै नखुल्ने आँखाको चुल्बुलाइ पढ्न थालें । यस पटक उसले गाउँदै गरेको गीत करुण गाथा नभई रोमान्चकारी अभिव्यक्ति थियो । शायद त्यसैले होला उसको मुखमुद्रा समेत प्रफुल्ल देखिन्थ्यो र निधारमा आँखाको वरपर र बेलाबेलामा ओठले समेत विषेश सांकेतिक भाषा बोले भैं लाग्दथ्यो ।

म उसको निधारबाट तल वल्लै गएँ र अन्तमा उसका हातहरूसम्म पुगें । उसका औलाहरूले एउटा बाँसको चिल्लो सिन्कालाई घोट्याएर राखेको चरेसको थालमाथि खेलाइरहेका थिए । एकप्रकारको भ्रमराले भूँ ५ ५ ५ गरे भैं मसिनो ध्वनिमा एकोहोरो आवाज निस्किरहेको थियो । जब मलाई बाजाको स्वरूपमाथि विचार आयो, म त्यसबखत छक्कपरेँ- थाललाई घोट्याएर एउटा सिन्कालाई ठाडो पारेर तलतिर एक हात पछि अर्कोले गरी दुध दोए भैं दोएको भरमा पनि मीठो स्वर निस्कने । एकछिन ध्यान दिएर सुनें ! सुरबाजाको मन्द्र सप्तकभित्र पर्ने 'म' स्वरको नजिक नजिकको (मेरो अडकलमा) सो एकोहोरो आवज निकै मीठो सुनिन्थ्यो र गायकले त्यसलाई सहजै रुपमा सुर बाजा (तानपुरा) भैं प्रयोग गरेको देख्दा उसको नजानीकनै संगीतसँगको आवद्धता अद्वितीय रुपमा रहेको भान भयो ।

मैले सो थाल र सिन्काको रगडाइबाट निस्केको सो आवाज थालको पातलोपना र ठूलो वा सानो गोलाइ आदिमा फरक पर्ने समेत अडकल काटें र यसै क्रममा लगभग सरगमको सातै स्वर यस प्रकारको बाजाबाट आउन सक्छ भन्ने अनुमान समेत गरें । बेला बेलामा गायकले आफ्नो हातलाई सुख्खा हुन नदिन र औलालाई तात्न नदिन पानीमा डुवाउने र केही थोपा पानी थालमाथि छर्कनै समेत गर्दथ्यो । औला चिसै राख्नु त मैले

बुझें तर थालमाथि केही थोपा पानी छर्कनुको अर्थ भन्ने मैले बुझिन । उसको भनाइमा थालको कम्पनलाई नियन्त्रण गरी आवाजमा एकरूपता ल्याउन त्यसो गरेको हो । तर वास्तविकता ऊ र म दुवैलाई थाहा भएन ।

बाजा बजाउनेले एक हात पछि अर्को हातले सिन्काको टुप्पोबाट तलतिर रगड्ने वा दुहुने समयावधिको हेरफेरमा सुरमा भिन्नता ल्याउन सकिने सो बाजाको थाल र सिन्काको भिन्न जोडीको प्रयोगमा संगीत मर्मज्ञहरूले सरगमको सबै स्वर निकाल्न सक्ने आशा राख्न सकिन्छ ।

उक्त बाजा मैले जम्मा तीन पटक देखेको छु र तीनै पटक गाएर मार्ने पेशा अपनाउने नेपालका दक्षिण तराई क्षेत्र र भारतको सीमाक्षेत्रका सो जातिले प्रयोगमा ल्याएको देखेको छु । मलाई यसबाट एउटा अड्कल काट्न सजिलो परेको छ। यो बाजा घुमन्ते जातिको लोकबाजा हुनसक्छ । यद्यपि त्यसलाई धेरै कम व्यक्तिले प्रयोगमा ल्याएका छन् तापनि आफ्ना पूर्वजबाट बजाउन सिकेको भनिने र धेरै कम लगानीमा आफ्नो लोकलय र स्थानीय भाषामा गीत गाउँदा प्रयोग गरिने सो बाजा आफ्ना वंशजको सांस्कृतिक बाजा हुनुपर्छ भन्ने धारणा सो गायकको थियो । नेपालका गन्धर्वहरूको सारङ्गी भैं चौबीसै घण्टा साथमा रहने र बालबालिकादेखि बूढाबूढीसम्म सबै उमेर काले विना कुनै संगीतको ज्ञान र अनुभव वा तालिमबाटै बजाउन सकिने हुँदा पनि यो बाजा घुमन्ते बर्गकै लोक बाजा हुनुपर्छ भन्ने मैले र उक्त गायकले समेत कुराकानीका क्रममा अड्कल काट्यौं ।

बाटोमा मैले एकैछिन् सोचें- नेपालका कुना कन्दरामा यसप्रकार कुनै एक व्यक्ति वा जातिको मात्र पेवा बन्न पुगेका थुप्रै बाजा हुन सक्छन् र ती बाजाहरू आधुनिकीकरणको चपेटामा परी दिन प्रति-दिन लोप हुँदैछन् । विभिन्न जातिको सांगीतिक रुचि र संस्कार, संस्कृति र परम्पराको प्रतिनिधित्व गर्ने यस प्रकारका बाजा-गाजाहरूको संरक्षण-सम्बर्द्धनमा सरकारदेखि जनतासम्म र विद्वत्त्वर्गदेखि सर्वसाधारणसम्म मात्र नभई संगीतका क्षेत्रमा लागेका सम्पूर्ण व्यक्ति र संगीत-प्रेमीहरूको समेत चासो जानु आजको आवश्यकता हो ।

नव वर्ष २०५६ को शुभ अवसरमा
सम्पूर्ण नेपालीहरूमा सु-स्वास्थ्य, दीर्घायु
एवं प्रगतिको

हार्दिक मंगलमय शुभकामना ।

साल्ट ट्रेडिङ्ग कर्पोरेशन लि. परिवार

मुर्चुङ्गा र विनायो वादक सुरेशचन्द्र प्रधान

धेरै प्रकारका लोकबाजाहरू क्रमशः लोप हुँदै छन् । यसरी लोप हुँदै गएका लोक बाजामध्ये हुन् मुर्चुङ्गा र विनायो । विनायो बाँस र मुर्चुङ्गा फलामबाट बनाइएको हुन्छ । यी दुवै लोकबाजाहरू किराँत जातिले मुखले च्यापेर विशेष मेला, उत्सव, जात्रा आदिमा बजाइन्छ ।

लोम हुँदै गएका लोकबाजा विशेषतः मुर्चुङ्गा र विनायोलाई पुनर्जीवन दिने पारखी व्यक्तित्व हुन दोलखा भिमेश्वरमा जन्मिएका सुरेशचन्द्र प्रधान । “नेपालीपन र नेपाली संस्कृति हाम्रो गौरव हो, यसलाई नजोगाउने हो भने नेपालीत्व नै हराएर जान सक्छ” भन्ने प्रधानले बाँसुरी वादनबाट सांगीतिक यात्रा शुरु गरेका हुन् ।

यस अलावा अन्य लोक बाजाको बारेमा पनि आवश्यक ज्ञान प्राप्त गर्ने अभिरुचि उत्तमा बढ्दै गयो । स्थानीय नेपाली बाजाहरू बजाउन सिक्दै जाने क्रममा प्रायः लोप भैसकेका लोकबाजाहरू प्रति समर्पित हुने निर्णय गरेका प्रधानले सर्वप्रथम स्वर सम्राट स्व. नारायण गोपालको स्वर र संगीत तथा कालीप्रसाद रिजालको गीत, गीती यात्रा भाग १ को “मलाई छाडी मेरो छाँया कतै गएछ” भन्ने गीतमा पहिलो पटक मुर्चुङ्गा बजाउने अवसर प्राप्त गरेका हुन् । नेपाली बाजाहरूको संरक्षण र संवर्द्धन गरी विदेशमा समेत यसको प्रचार-प्रसार गराउनु पर्छ भन्ने मान्यता राख्ने प्रधान नेपाली बाजाको संकलन र जगेर्ना गर्ने थप जिम्मेवारी आफूमा आएको महसुस गर्छन् । मुर्चुङ्गा, विनायो लगायत मुखले बजाउने सबैजसो लोकबाजा बजाउन सिपालु सुरेश अनौठा विदेशी बाजाहरू पनि बजाउँछन् । कतिपय वाद्यवादकले ‘मृत बाजा’ भनेर वास्ता नगरेको मुर्चुङ्गाको स्वर निकै मीठो हुन्छ त्यसैले त उनी भन्छन्- “स्व. नारायण गोपालले ०४१ सालतिर आफ्नो गीती यात्रामा मुर्चुङ्गाको धुन हालेपछि अरुले पनि यसको हृदय जित्ने आकर्षणलाई फेरि सम्झन थालेका छन् ।”

विनायो र मुर्चुङ्गा नमुना हेरेर सबैले सजिलै बनाउन सक्छन् । तसर्थ यी बाजाहरू सिंगो धुन दिन नसके तापनि वीचमा मात्र बजाउँदा पनि निकै आकर्षक हुन्छ । आफ्नै लोक संस्कृति र परम्परा झल्कने बाजाहरूलाई सर्वोपरि ठान्ने प्रधान लोकबाजा विभिन्न लोकगीत, धार्मिक कार्यक्रम, टेलिफिल्म, स्टेज कार्यक्रमका साथै विभिन्न फिल्ममा समेत वाद्यवादकको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । कलालाई ‘प्रकृतिको देन’ मान्ने प्रधान कलालाई जीवनको भावनाको रुपमा व्याख्या गर्दछन् र कला प्रस्तुत गर्दा मौलिकतामा जोड दिनु पर्ने बताउँछन् ।

नेपाली बाजा: एक चर्चा

रामशराण दर्नाल

प्राचीनकालदेखि नै नेपाली सङ्गीतमा अनेकौं बाजाहरू बज्दै आएका छन्। देवाधिदेव महादेवलाई प्रकट गराउनका लागि पितामह ब्रम्हाले करताल बजाउनु भयो। भगवान् विष्णुले मङ्गल स्तुति गर्न थाल्नुभयो। महर्षि तुम्बुरु वीणा बजाउन लागे। हा हा, हू हू नामक गन्धर्वहरू गीत गाउन लागे। समस्त देवताहरू पूजा-आजा र गायन वादन सहित शिवजीलाई प्रसन्न तुल्याउन लागे। शिवजी प्रसन्न हुँदै आज्ञा गर्नुहुन्छ- “जो मलाई बाजा र गीतले सेवा गर्छ म त्यसको उद्धार गर्छु।”

नेपाली संस्कृतिले शिवलाई नाट्येश्वरको रूपमा आफ्नो आराध्यदेव मानि आएको छ। हाम्रा धर्म ग्रन्थहरूमा अनेक थरीका बाजाका नामहरू उल्लेख भएका छन्। तीमध्ये कति त समयको गर्भमा लोप भए होलान्, तर धेरैजसो बाजा आजसम्म पनि हाम्रो संस्कृतिमा प्रचलित रहँदै आएका छन्।

वैदिक बाजा दुन्दुभिलाई हामी विशाल दमनगराको नामले जान्दछौं। काठमाडौं उपत्यका तीनै शहरमा यस्ता नगरा राखिएका छन्। तीमध्ये ललितपुर मंगलबजारको नगरा देख्न पाउँदैन। भक्तपुरमा पनि धेरै वर्षपछि पुनः एक जोर नगरा राखिएको छ। देवी देवताका नित्य पूजाका अवसरमा ती नगरा वादन गरिन्छ। यसैगरी दुन्दुभ, पटह, कडुली, मद्क, आडम्बर, धौं धौं आदि बाजालाई हामी ढोल वा नगराको रूपमा चिन्दछौं। एकतन्त्री वीणा वा नारदको महती वीणालाई आज पनि साधु सन्तले बजाउँदै आएको ‘एकतारे’ को रूपमा चिन्दछौं।

ब्रम्हाको करताल, विष्णुको शंख, कृष्णको मुरली, शिवको डमरु, इन्द्रको मुदङ्ग, सरस्वतीको वीणा र नादब्रम्ह स्वरूप घण्टा आदि बाजाहरू हाम्रो संस्कृतिमा आज पनि जीवित रहेको पाउन सकिन्छ। यी बाजाहरू संसारभर फैलिसकेका छन्।

सङ्गीत शास्त्रले सम्पूर्ण वाद्ययन्त्रहरूलाई जम्मा चार भागमा विभक्त गरेको छ। नेपाली बाजालाई पनि त्यसै अनुरूप विभक्त गर्न सकिन्छ।

गजको सहायताले बजाइने बाजाहरूलाई ‘तत्’ भनिन्छ। नक्खीको सहयोगद्वारा बजाइने बाजालाई ‘वितत्’ भनिन्छ।

तत् र वितत् वाद्य अन्तर्गत पर्ने लोकबाजाहरू यस्त प्रकार छन्- सारङ्गी, विर्वाचा, सेरेन्जा, उर्नी, ओढनी, पिवाङ, मनरङ्गी, टुङ्ना, आरबाजो, एकतारे, डोडमेन, दोदरा आदि।

छालाले मढिएका तालबाजाहरू आनरुवाद्य श्रेणीमा पर्दछन्। ती यसप्रकारका छन् - दमनगरा, नगरा, जोर नगरा, ढोल, ह्याङ्गो, धिमे, ढोलकी, च्याबुङ, दमाहा, ट्याम्को, कुटकुटे, क्वता, खिं, नार्याखिं, दङ्गखिं, दापखिं, कोचाखिं, डिगा डम्फु, डफ, खैजडी, डमरु, हुड्को, धिर्जबाजा, पश्चिमा, पखाबाज, धा, तासा, माफा, मानर, मादल आदि।

सुषिरवाद्य अन्तर्गत पर्ने बाजाहरू यसप्रकार छन् : शंख, सहनै, ग्यालिङ्ग, मुहाली, नरसिंगा, कर्णाल, बानो, नागबेली बाजा वा बिजुलीबाना, काहल, पोझा, पैता, नेकुबाजा, लावाबाजा, बाँसुरी, मुरली, बय, बिनायो, काङ्गलिङ्ग, हिटीमझा, पिपरी, बीन, भेरी आदि।

गजा वा अरु साधनले ठटाएर बजाइने बाजालाई ‘घनवाद्य’ भनिन्छ। यस अन्तर्गत निम्नलिखित वाद्यहरू पर्दछन् : घण्टा वा घण्टी, घंगला, चाँप, खाँकर, ता, तिन्हु, छुस्या, मुस्या, वयुचा, भाँरु, थकरी, करताल, डण्डुताल, गोपाल डण्डी, मुजुरा, मुचुङ्गा,

ताइनाइ, डिलबु, भाँभूप, इष्टकातरङ्ग, काष्ठतरङ्ग, जलतरङ्ग आदि ।

नेपाली सङ्गीतका यी वाद्यहरू बाहेक अरू बाजाहरू पनि वर्गीकरणमा पर्न सक्छन् । यहाँ संक्षेपमा तिनको वर्गीकरण गरिएको छ ।

नेपालको भौगोलिक बनौट अनुसार सांस्कृतिक क्षेत्रलाई चार भागमा बाँडिने गरेको छ । हिमालवासीहरूले बसोबास गरेको हिमाली खण्ड, पहाडवासीहरूले बसोबास गरेको पहाड खण्ड, उपत्यका वासीहरूको उपत्यका खण्ड र तराईवासीहरूले बसोबास गरिआएको तराई खण्डका आधारमा नेपाली बाजाहरूलाई वर्गीकृत गर्न सकिन्छ ।

हिमालवासी शेर्पा र अन्य जाति आ-आफ्नो संस्कृतिमा रमाउने गर्छन् । उनीहरूका सबै संस्कार, पूजा-आजा र चाडबाड तथा उत्सवहरूमा अनेकौं किसिमका बाजा बज्ने गर्छन् । तीमध्ये यहाँ केही बाजालाई लिन सकिन्छ । टुङ्ना, डोङ्गेन, पिवाइ, ह्याङ्गो, डम्फु, डा, लावाबाजा, ग्यालिङ्ग, शंख, होरेल, डिलबु, च्योत, डमरु, काङ्गलिङ्ग आदि ।

शंख, घण्टा र डमरु नेपाली संस्कृतिको धार्मिक अनुष्ठानमा चलिआएको बाजा हो । लावाबाजा लामाहरूले घ्याङ्गमा बजाउँछन् । यो बाजा चार फीटदेखि बाह्र फीट सम्मको हुन्छ । हिंडेर बजाउनु पर्दा यहाँ अगाडिको मान्छेले काँधमा लिन्छ । बादकचाहिँ पछाडि रहन्छ । यसको स्वर मन्द्र सप्तकमा बडो गम्भीर र पहाडै थर्काउने हुन्छ । ठूलो सहनेलाई उनीहरू ग्यालिङ्ग भन्दछन् । यो कलात्मक रुपमा सिंगारिएको हुन्छ । ठूलो भ्यालीलाई 'होरेल' भनिन्छ । ठूलो तारको बाजालाई 'डोङमेन' भनिन्छ । यसको आकार टुङ्नाभन्दा ठूलो हुन्छ । टुङ्ना सानो ठूलोगरी तीन आकारका हुन्छन् । यसमा रेशमको तार जडिन्छन् । काङ्गलिङ्ग मान्छेको नलीखुट्टाको हाडको जोड्नीले बनेको हुन्छ । घ्यावा गर्दा यसलाई विशेष रुपमा बजाइन्छ । समूह वादनमा लावाबाजा- २, शंख - २, ह्याङ्गो (डाह)- २, होरेल एकजोर र ग्यालिङ्ग एकजोर बजाइने चलन छ ।

पर्वतवासीहरूमा - मादल, खैजडी, सारङ्गी, आरबाजो, मुर्चुङ्गा, बिनायो, बाँसुरी, मुरली, च्याबुङ, ढोल, पञ्चेबाजा र नौमतीबाजा ज्यादै प्रचलित छन् ।

यिनमा सारङ्गी, मादल, खैजडी, बाँसुरी, मुरलीसित हामी परिचितै छौं । आरबाजो गाइनेको पुख्र्यौली बाजा हो । यसलाई नक्खिले आघात गरी बजाइन्छ । बिनायो पहाडी स्त्री (युवती) हरूको लोकप्रिय बाजा हो । यो बाँसको सानो टुकाले बनेको हुन्छ । बीचमा सानो जिब्री निकालेको हुन्छ । बाँयापट्टिको एक छेउमा बलियो धागोले हल्लाइरहनु पर्छ । यसरी मुखमा र ाखी हल्लाउँदा भ्याउँ भ्याउँ आवाज आउँछ । मुर्चुङ्गा अधिराज्यभर प्रचलित बाजा हो । यो बाजा गाउँमा कामीले बनाइदिन्छन् । यो फलामको हुन्छ । यो पनि मुखमा च्यापी जिब्रीले बजाउनु पर्छ । बिनायोकोभन्दा यसको आवाज ठूलो हुन्छ । च्याबुङ्ग किराँती ढोल हो । धिमालमा यसलाई ढाले भनिन्छ ।

पञ्चे बाजामा पाँच थरी बाजा बज्दछन्- सहने, ढलकी, दमाहा, ट्याम्को र भ्याली । यसै समूहमा नरसिङ्गा, कर्नाल र सहने तथा दमाहा मिलाई नौमती बाजा बनाइन्छ । पञ्चेबाजा र नौमती बाजा अधिराज्यभर प्रचलित बाजा हो । यसलाई उहिल्यैदेखि दमाई जातिले बजाई आएका छन् । दमाहा बजाउने पेशा लिएका हुनाले उनीहरूलाई दमाई भनिएको हुनसक्छ । यसैगरी सारङ्गी र आरबाजालाई गाइने जातिले पुस्तौँदेखि बजाई आएका हुन् । गाउने पेशा भएकोले उनीहरूलाई गाइने (गायक) भनिएको हो ।

उपर्युक्त बाजाहरूमा मादल नेपाली लोकगीतको मात्र हैन नेपाली संगीतकै प्रतीकस्वरूप रहेको छ । अधिराज्यभर मादल व्याप्त छ । ताल बाजामा यो प्रमुख रहिआएको छ । मृदङ्गको सानो आकार मादल हो । पहाडतिर मृदङ्गकै आकारका ठूल-ठूला मादल देखिन्छन् । सोरठीमा यी मादल निकै घन्किन्छन् ।

काठमाडौँ उपत्यकामा नेपालको राजधानी रहेको छ । यहाँ लिच्छवीकाल र

मल्लकालदेखि नै संगीतको अभ्युदय भएको कुरा विभिन्न ऐतिहासिक अभिलेखहरूबाट थाहा पाइन्छ ।

लोकसंगीतमा यहाँ उहिलेदेखि नै निक्कै उन्नति भएको देखिन्छ । यसर्थ यहाँ प्रशस्त लोकबाजाहरू रहेका छन् । यी बाजाहरू धार्मिक अनुष्ठान, चाड-पर्व, जात्रा-मात्रा, मेला-पात र अन्य सांस्कृतिक गतिविधिमा समेत प्रयुक्त हुन्थे । हाम्रो राजधानीमा धेरैजसो तालबाजा नै प्रयोग गरिएका देखा पर्दछन् ।

उपत्यका खण्डमा निम्नलिखित बाजाहरू प्रचलित छन् :- धिम्याहा, पश्चिमा, खिं, नायखिं, कौंचाखिं, दापा खिं, दङ्ग खिं, धाः, डफ, धिर्ज बाजा, क्वताः, घण्टा, ताः, चाँप, शंख, मुहाली, बानो, नागवेली, काः बाजा, पोंगा, पैता, नेकुबाजा, बय, भेरी, मोहनबाजा, छुस्या, भुस्या, बभुचा, करताल, गोपालडण्डी, मुजुरा, ताइनाई र इष्टका तरङ्ग ।

यी बाजाहरू प्रायः हामीले देखे सुनेकै हो । मृदङ्ग अगाडि सानो मादल ठाडो पारी जोडिएको ताल बाजालाई क्वताः वा पञ्चताल वाद्य भनिन्छ । क्वताः पञ्चताल वाद्यमा मात्र बजाइन्छ । कौंचाखिं तबलाकै आकारको बाजा हो, तर यसलाई बाँया काखीमा च्यापी बजाइन्छ । ताइनाई पितले थालको वा फलामको त्रिकोण पारी बनाइएको हुन्छ । यसलाई गजाले बजाइन्छ । ताः वा तिन्छु पञ्चताल वाद्यको प्रमुख तालबाजा हो । यो असल काँसेले बनेको हुन्छ । भ्यालीको आकारमा यो सबभन्दा सानो हो । छुस्या, भुस्या, बभुचा, मुजुरा आदि पनि भ्यालीका नै साना, ठूला र मभ्यौला आकारका बिभेद हुन् । मुहाली कुशलेले बजाउने सहने हो । यो भारतीय सहने जस्तो भएकोले यसलाई गुजराती पनि भनिन्छ । नागवेली बाजा फकिर र साधु-सन्तमा प्रचलित छ । फेरिवाला जोगीले फेरी लगाउँदा यो बाजा बजाउँछन् भन्ने सुनिन्छ । भेरी, बानो, पोंगा, पैता र काः बाजा तामाले बनेको विभिन्न आकारका बाजा हुन् । यी प्रायः पूजा-आजामा मात्र बजाइन्छ । नेकुबाजा (सिङ्गबाजा) ठूल-ठूला अर्नाका सिङ्गको चुच्चोतिर फुक्ने गरी बनाइएका हुन्छन् । यो बाजा गुला बाजामा बजाइन्छ । जात्रा-मात्रा र चाड-बाडमा पनि प्रयोग हुन्छ । भेरी र बानो प्राचीन वाद्य हुन् । यी बाजा आजकल प्रचलनमा आएको देखिदैन । यी दुवै फुकेर बजाइने तामाका बाजा हुन् । पहिले पहिले मन्दिर र देवालयमा यी बाजा बजाइएको देखिन्थ्यो । बयः यहाँको मौलिक बाजा हो । यसको प्राचीन नाम तूनवः हो । बसुरी पनि यहाँको आफ्नै किसिमको कलात्मक हुन्छ । इष्टका तरङ्ग वा ईट तरङ्ग माटाको बाजा हो । माटाको ईटमा स्वर मिलाई यसको निर्माण भएको हो । मुखले फुकेर बजाउने आधुनिक मेलोडिकाको किसिमले 'मोहन बाजा' निर्माण गरिएको छ । यसैगरी ठूलो लामो ढोलको आकारमा 'धिर्जबाजा' बनाइएको हुन्छ । यसको मुखमा तबलाको जस्तै खरी भरिएको छ ।

उपर्युक्त बाजाका वाद्य-समूह निम्न प्रकार हुन्छन् : 'धिमेबाजा' - धिम्याहा, भुस्या र ताइनाई । 'दापबाजा' - ता, पोंगा, सिंख र ख्वालीमाली । 'गुला बाजा' - धाः, ताः, भुस्या र नेकुबाजा । 'नायखिं बाजा' - छुस्या र नायखिं । 'कुशले बाजा' - मुहाली, नगरा र ख्वालीमाली । 'दमाइबाजा' - सहने, ढलकी, दमाहा, द्याम्को, भ्याली, नरसिगा र कर्नाल । 'पैताबाजा' - पञ्चताल बाजा (क्वताः) र पैता । काहाः बाजा - नाय् खिं, छुस्या र काहाः बाजा । 'पञ्चैबाजा' - सहने, ढलकी, द्याम्को, दमाहा र भ्याली ।

यी नौ प्रकारका वाद्य समूहहरूलाई "नव-बाजा" भन्ने चलन छ । विशेष राष्ट्रिय उत्सव र ठूलो महोत्सवमा यी नव-बाजा बजाएको देखिन्छ ।

पञ्चताल बाजामा ताः, पोंगा, खिं, बभु र क्वताः रहन्छ । पञ्चताल बाजा बौद्ध आचार्यहरूको पूजा-विधिमा मात्र बजाइन्छ । अधिपछि यी वाद्यलाई पूजा-आजा गरी कोठामा गुप्त राखिन्छ । त्यस्तै ठूलो पर्वमा मात्र यी बाजा बाहिर देखा पर्छन् ।

उपर्युक्त बाजाहरू प्रत्येक चाड-पर्व, जात्रा-मात्रा, पूजा-आजा र राष्ट्रिय पर्वहरूमा

प्रयोग गरिन्छन् । तराईवासी नेपालीका आफ्नै विशेषता भएका बाजाहरू छन् । ती हुन्- एकतारे, ओढनी (दुईतारे सारङ्गी), ढोलक, पिपही (सहने), डफली, डुगडुगी, (डमरु), डिगरी (ट्याम्को), मानर (माटोले निर्मित मृदङ्ग), बंसरी (बाँसुरी) ढोलहा (ठूलो ढोल), डुबकी (सुराहीको आकारमा बनेको माटोको तालबाजा) गुम्की (गोल्की बाजा), तासा (नगरा आकार को अधिलिस्तर भुण्ड्याएर बजाइने च्याप्टो तालबाजा), कुटकुटे (सानो आकारको ट्याम्को), डिगा (भांगडको दमाहा), भाँटिया (हातैले बजाइने सानो नगरा), बीन (फुकेर बजाउने बाजा), भोम्फ, धकरी, चिम्टाभयाली, करताल, डण्डताल (गोपाल डण्डी), गिरनार (बाँसतरङ्ग) र हँडिया (हाँडीको तालबाजा) ।

तराई खण्डमा उपर्युक्त बाजाहरू विभिन्न चाड-वाड, मेला-पात, जात्रा-मात्रा, राष्ट्रिय-उत्सव र खुशीयालीमा बजाउने गरिन्छ । एकतारे, ढोलक, ओढनी, डफली, डमरु, ट्याम्को, ढोल, दमाहा आदिको वर्णन माथि नै भैसकेको छ ।

कुटकुटे बाजा सानो बटुकोमा छाला मोहरी तान कसेर गजाले ठोकेर बजाउने बाजा हो । बीन बाजा तराईमा सर्पहरूलाई वशमा पारी समात्न र नचाउने काममा प्रयोग गरिन्छ । सपेराहरू यसलाई बजाएर आफ्नो पेशा चलाउँछन् । गिरनार बाँस काटेर विभिन्न आकारमा स्वर मिलाई बनाइएको बाँस-तरङ्ग हो । यसलाई काष्ठ तरङ्गको तरिकाले निर्माण गरिएको हुन्छ र बजाउन पनि काष्ठ तरङ्ग नै बजाएर मात्र गरी बजाइन्छ । यी बाजाहरू विभिन्न समूहमा मिलाई बजाउने गरिन्छन् ।

यी त भए मेरा दृष्टिमा परेका नेपाली बाजाहरू । यस बाहेक नेपाल अधिराज्यभरमा अझ पनि कति अप्रचलित बाजाहरू होलान् । तिनको सर्वेक्षण भै राष्ट्रिय सम्पत्तिको रूपमा सुरक्षा गरिराख्नु अत्यावश्यक भएको छ । अधिराज्यभरबाट संकलित सम्पूर्ण नेपाली बाजालाई अन्वेषण गरी तिनलाई परिष्कृत र वैज्ञानिक किसिमले वाद्यवादनमा उपयोग गरिनु पर्छ । यसबाट हाम्रो राष्ट्रिय संस्कृतिको अभिवृद्धि हुनेछ र नेपाली संगीतको विकासमा ठूलो टेवा पुग्न सक्नेछ ।

यसरी सरसर्ती विचार गर्दा नेपाली सङ्गीत वाद्यमा अहिलेसम्म फेला पारिएका एकसयभन्दा बढी संख्यामा नेपाली बाजालाई लिन सकिन्छ । ती बाहेक थाहा नपाइएका अनेकौं बाजाहरू पनि हुन सक्छन् । हामीले थाहा पाएको तर संकलन गर्न नसकेका बाजाहरू पनि निकै छन् । ती सबको अध्ययन, अन्वेषण गरी खोजी गर्नु पनि कर्तव्य नै हुन पुगेको छ । यसतर्फ मैले आफ्नो लेखहरूमा सङ्गीत प्रेमीहरूलाई सचेत मात्र होइन केही ठोस कदम पनि चालिहाल्न आग्रह गरेको छु ।

नेपाली सङ्गीत वाद्यमा बज्दै आएका अनेकौं आगन्तुक वाद्ययन्त्रहरू पनि छन् । तिनमा भारतीय वाद्ययन्त्रहरू र पाश्चात्य जगतबाट भित्र्याइएका आधुनिक वाद्ययन्त्रहरू पनि पर्दछन् । त्यस्ता वाद्ययन्त्रहरूलाई आगन्तुक वाद्य (बाजा) भन्न सकिए पनि नेपाली बाजा चाहिँ भन्न सकिदैन । यसर्थ त्यस्ता बाजाहरूलाई आफ्नै ठाउँमा स्थान दिन सकिन्छ ।

नेपाली सङ्गीत वाद्यजगतमा वाद्ययन्त्र निर्माताहरूको पनि ठूलो भूमिका रहेको छ । प्रेरणा र प्रोत्साहनको अभावमा ती वाद्यशिल्पीहरू कमशः विलाउँदै जाने कममा रहेका छन् । तिनीहरूले आफ्नो व्यवसायमा प्रोत्साहन पाएदेखि केही मात्रामा भए पनि ती शिल्पीहरूको रक्षा र सम्बर्द्धन गर्न सकिन्थ्यो होला । यसतर्फ कसैको ध्यान जान सकेजस्तो लाग्दैन । जबसम्म वैज्ञानिक र प्रविधिकयुक्त वाद्ययन्त्रहरू नेपाली सङ्गीतले पाउँदैन तबसम्म हाम्रो सङ्गीत विश्व सङ्गीतको दाजोमा अघि बढ्न असम्भव नभए पनि त्यति सजिलो चाहिँ हुन सक्तैन ।

धार्मिक वा संस्कारगत रूपमा नेपाली सङ्गीतमा अनेकौं परम्परागत र लोक वाद्यवादनहरू चल्दै आएका छन् । आ-आफ्नो जाति र धर्म अनुसार यहाँ सबै सम्प्रदायमा

सङ्गीतकलाले अभिन्न अङ्गको रूपमा आफ्नो परिचय कायम गरेको छ। यसको प्रत्यक्ष प्रमाण हामी सबैले अनुभव गरेका छौं।

परम्परागत र सांस्कृतिक रूपमा प्रचलित ती बाद्यवादतहरू बाहेक यहाँ पेशागत रूपमा बाजा बजाउने जातिहरूको पनि अस्तित्व रहँदै आएको छ। नेपाली सङ्गीतमा यस्ता पेशेवर कलाकार जातिको अध्ययन र अन्वेषण हुनै बाँकी छ। यसतर्फ विदेशी सङ्गीतशास्त्रीहरूको प्रयासलाई कम मान्न सकिन्न। तर ती सब पूर्ण रूपमा प्रस्तुत छैनन्। डा. क्यारोल टिङ्गीको 'दमाइ बाजा' बाहेक अरु पुस्तकका रूपमा नभएर केवल लेखको रूपमा मात्र देखा परेका छन्।

नेपाली सङ्गीतका केही पेशेवर कलाकार जातिमा- दमाइ, कुशले, गाइने, वारी, चमार र डोम आदिलाई लिन सकिन्छ। यसरी हिमाली क्षेत्रमा बाजा बजाउने जातिको पनि बेग्लै अस्तित्व छ जस्तो लाग्छ। यसतर्फ खास खोजी नभएकोले यसै भन्न सक्ने स्थिति छैन।

दमाइहरू पञ्चबाजा र नौमती बाजा बाहेक ब्याण्डबाजा (बादशाही) बाजाहरू पनि बजाउँछन्। नगरा बजाउने भएकाले उनीहरूको मान (दरबन्दी) नगर्ची रहन गयो। तत्कालीन राजाहरूको आ-आफ्नै नगर्ची हुन्थे। पछि प्रधानमन्त्री (राणा प्रधानमन्त्री) ले समेत नगर्ची राखेको थाहा हुन्छ।

कुशलेहरू पञ्चबाजा बजाउने गर्छन्। यसलाई जोगीबाजा पनि भन्दछन्। उनीहरू नाथ सम्प्रदायसँग सम्बन्धित भएकाले त्यसो भनिएको हुनसक्छ। पञ्चबाजामा मुहाली- २, ढोलक, बभूचा र नगरा (जोर) बजाइन्छ। पञ्चबाजा र पञ्चबाजा मंगलवाद्यको रूपमा लिइएको छ। त्यसैले यिनलाई 'सगुनी' को रूपमा लिइएको हो।

गाइने (गन्धर्व) जसलाई आजकल गायक पनि भनिन्छ। उनीहरू पनि जन्मजात कलाकार हुन्। सारङ्गीभन्दा अघि उनीहरूको पुर्ख्यौली बाजा 'आरबाजो' थियो। आजकल आरबाजोको प्रयोग ज्यादै कम देखिन्छ। गीत गाउँदा उनीहरू विशेष गरी विभिन्न आकारका सारङ्गी नै बजाउने गर्छन्। गन्धर्वहरूको विशेष गीत 'कखा' हो।

कखा वीरपुरुषहरूको गाथा हो। गाथा वीर र करुण दुवै रसले ओतप्रोत हुन्छन्। लोकमा घटेका घटनाहरू समेटेर बनाइएका गाथालाई लोकगाथा भनिन्छ। यस्ता गाथाहरू गाएर सुनाउन उनीहरू खप्पीस हुन्छन्।

वादी मध्यपश्चिमाञ्चल र सुदूरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा देखिने जन्मजात कलाकार जाति हो। वादी परिवारका प्रत्येक सदस्य कलाकार हुन्छ। आमा गाउने, बाउ मादल बजाउने, दाजु मसक (सारङ्गी) बजाउने, भाइ मुजुरा बजाउने र दिदी-बहिनी नाच्ने। सङ्गीतकलाको तीनै विधा एक साथ दर्शाउने यी कलाकार जाति आजकल लोप हुने अवस्थामा पुगी सकेका छन्। आफ्नो पेशागत कलाले पेट भर्ने साधनसम्म तजुटेकोले बाँच्नका लागि यिनीहरू अरु पेशा अपनाउन बाध्य भएका छन्। यसै क्रममा अमर्यादित पेशा अँगाल्न पनि विवश भएको थाहा पाइन्छ।

तराई क्षेत्रमा चमार र डोम जातिले पनि बाजा बजाउने, चाच्ने र गाउने पेशा अपनाइ आएको थाहा हुन्छ। विवाह, व्रतबन्ध, चाड-पर्व, विशेषपूजा र उत्सवआदिमा यिनीहरूलाई बाजा बजाउन बोलाइन्छ। यस बाहेक त्यहाँ अरु जातिले पनि यस्तो पेशा अपनाएको सुनिएको छ। नेपालको तराई क्षेत्रका यस्ता पेशेवर जातिहरूको अध्ययन र अन्वेषण विना यसै भन्न सकिने स्थिति छैन।

हिमाली क्षेत्रका पेशेवर कलाकार जातिहरूको खोज हुन बाँकी नै छ। सम्बन्धित

निकायहरूले यस्ता कलाकार जातिको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा अविलम्ब ध्यान दिन नसके पछि पछुताउनु बाहेक केही बाँकी रहने छैन ।

नेपाली सङ्गीत जगतले देशभरका ज्ञात-अज्ञात नेपाली बाजाहरूको खोज र अनुसन्धान गरी स्थानीय वाद्ययन्त्रहरू र यसका निर्माता र वादक कलाकारहरूलाई संरक्षित र प्रोत्साहित गर्ने व्यवस्था गर्नु पर्दछ । स्थानीय कला र कलाकारको रक्षा गर्न सके नेपाली संस्कृतिकै रक्षा हुनसक्छ । यसैले सकेसम्म पछित्तै जिल्लामा यसप्रकारको अभियान प्रारम्भ ह्यांस । त्यसपछि चौध अञ्चल र पाँचै विकासक्षेत्रका आधारमा ती केन्द्रहरूको स्थापना गरियोस् । यसबाट समग्र रूपमा नेपाली सङ्गीत मात्र हैन, नेपाली संस्कृतिकै जगेनां उपायको अवलम्बन गर्न सकिन्छ ।

एकातिर हाम्रो वाद्ययन्त्रहरूको यस्तो दुरवस्था छ भने देशले जगेनां गरी संग्रह गरेको वाद्ययन्त्रहरूको राम्रो महत्ता थाहा नभए जस्तै भएको छ- हाम्रो वाद्य सङ्गीत जगत । सैकडौं वाद्ययन्त्रहरूको धनी भएर पनि उसले आजसम्म एउटा पनि सशक्त राष्ट्रिय स्तरको विराट वाद्यवादन भइसक्नु पर्नेमा राष्ट्रिय स्तरको एउटा वाद्यवादन संस्था पनि गठन नहुनु यसक्षेत्रका सम्बन्धित सबैलाई लाज मान्नुपर्ने विषय बन्न पुगेको छ । साधन सम्पन्न भएर पनि के को कमीले गर्दा हामीले केही गर्न सकेका छैनौं ? कसले हामीलाई केही गर्न नदिइ निस्कूय बनाइरहेको छ ? कुन तत्वले यस क्षेत्रलाई केही गर्न दिएको छैन ? यसतर्फ नेपाली सङ्गीत साधक, सङ्गीत प्रेमी तथा सम्बन्धित निकायले गम्भीरतासाथ विचार पुर्‍याउनु पर्ने बेला आइसकेको अनुभव हुन्छ ।

श्री ५ को सरकार स्वास्थ्य मन्त्रालय स्वास्थ्य सेवा विभागको अनुरोध

भाडा पखाला रोगबाट बच्न :-

१. पानी उमालेर सेलाएपछि मात्र खाने गरौं ।
२. बासी, सडेगलेको र भिँगा भन्किएको खानेकुरा नखाऔं ।
३. हात, खुट्टाका नङ्गहरू काटेर सफा राखौं ।
४. खाना बनाउनु, खानु र ख्वाउनु अघि साबुन पानी वा खरानी पानीले राम्ररी हात धुने गरौं ।
५. चर्पीमा मात्र दिसा पिसाब गर्ने बानी बसालौं र फोहर मैला छोएपछि वा दिसा धोए पछि साबुन पानीले हात धुने गरौं ।
६. भाडा पखाला शुरू हुनासाथ बच्चालाई साविक भन्दा बढी भोल कुरा र साविक बमोजिम खाना खुवाउनु पर्दछ ।
७. ६ चिया गिलास अथवा १ लिटर सफापिउने पानीमा पुनर्जलीय भोल बनाई ख्वाउनु पर्दछ ।
८. भाडा पखाला लागेको बच्चाको दिसामा रगत देखिएमा, तारन्तार वान्ता भई रहेमा, दिसा धेरै पटक भईरहेमा र बच्चा सिक्किस्त हुँदै गएमा तुरुन्त नजिकको स्वास्थ्य संस्थामा जचाउन लानुहोस् ।

राष्ट्रिय स्वास्थ्य शिक्षा, सूचना तथा संचार केन्द्र

टेकु काठमाण्डौ

नेपाली लोकबाजा संग्रहालय के हो ?

नेपाली लोक बाजा संग्रहालय संघ-संस्था दर्ता ऐन २०३४को दफा (४) अन्तर्गत काठमाण्डौ जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा २०५४ सालमा दर्ता भएको एउटा गैरसरकारी संस्था हो । विश्वमै सांस्कृतिक विविधता (ऋगतिगचर्वा मष्वभचकप्लथ) को दृष्टिकोणले अति धनी मानिएको हाम्रो देश नेपालमा विभिन्न जाति, जनजातिहरूका बीच विद्यमान विभिन्न लोक बाजाहरूको उचित संरक्षण र सम्बर्द्धनको अभावमा ती बाजाहरू विस्तारै लोप हुने क्रममा रहेकाले त्यसो हुन नदिनु वर्तमान समयमा राष्ट्रिय आवश्यकता भएको महसुस गरी यो कार्य संगठनात्मक रुपबाट मात्र संभव देखिएकोले सोको लागि नेपाली लोक बाजा संग्रहालय स्थापना गरिएको हो ।

उद्देश्यहरू

- १) नेपालको परम्परागत लोक बाजाको संकलन र प्रदर्शन गर्नु ,
- २) नेपाली समाजमा देखिएको सांस्कृतिक ऋासप्रति जनचेतना विकास गर्नु ,
- ३) राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा नेपाली लोक बाजाको प्रचार गर्नु ,
- ४) नेपाली समाजमा लोप हुँदै गइरहेको राष्ट्रिय सम्पदा र संस्कृतिप्रतिको भावनामा सचेतना जागृत गराउनु ,
- ५) नेपाली लोक वाद्यवादकहरूको अभिलेख राख्ने र उचित सम्मानको व्यवस्था गर्ने ,
- ६) लोक बाजा बजाउने, बनाउने प्रविधिको विकास गर्ने ,
- ७) लोक गायन तथा लोक बाजा सम्बन्धमा आवश्यक अनुसन्धान गर्ने ,

क्रियाकलापहरू :-

हालसम्म यस संस्थाले कुनै पनि दातृ संस्थाहरूसँग कुनै किसिमको सहयोग प्राप्त नगरे तापनि नेपालमा विद्यमान करिव २०० लोक बाजाहरूमा भण्डै ५० बाजाहरू संकलन गरिसकिएको छ यसैगरि नेपाली लोकबाजाहरूको प्रदर्शनी र बाजाप्रत्रिकाको प्रकाशनमा संग्रहालय जुटेको छ ।

संग्रहालयका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष	रामप्रसाद कंडेल
उपाध्यक्ष	रामकुमार श्रेष्ठ
सचिव	टङ्क उप्रेती
कोषाध्यक्ष	नन्दा शर्मा
सदस्य	यादवराज पाठक
	लव खतिवडा
	शारदाप्रसाद धिताल

